

ОВЧИННИКОВ ЖОРЖ МИХАЙЛОВИЧ

**СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ
В ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ:
СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ
КОНВЕРСІЇ ВПК**

Донецьк—Київ—1996

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00759992 (+)

Ав. 35.814

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

На правах рукопису

**ОВЧИННИКОВ
ЖОРЖ. МИХАЙЛОВИЧ**

**СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В
ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ:
СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ
КОНВЕРСІЇ ВПК**

СПЕЦІАЛЬНІСТЬ 22.00.01 — ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
ДИСЕРТАЦІЇ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВОГО СТУПЕНЯ
КАНДИДАТА СОЦІОЛОГІЧНИХ НАУК

ДОНЕЦЬК - КИЇВ - 1996

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Завершення "холодної війни", політика провідних країн світу, яка спрямована на роззброєння і скорочення військових витрат, об'єктивно супроводжуються сьогодні посиленою увагою до проблем наслідків конверсії і соціальних змін, з нею пов'язаних. Резолюція 45-ї сесії Генасамблеї ООН передбачала і орієнтувала на необхідність проведення широких наукових досліджень, підкреслювала міжнародний, світовий, а не регіонально-національний характер цієї проблеми. Важливість її в тому, що вона безпосередньо пов'язана з питанням про національну безпеку, перш за все, в технологічно-економічному аспекті. Очевидна актуальність завчасного визнання довгострокових пріоритетів у науковій, технологічній, економічній і політичній галузях. Конверсія — своєрідна форма комплексного перспективного планування розвитку держави і суспільства.

Для вітчизняної теорії і практики проведення конверсії, необхідність її дослідження підкреслює ряд обставин. По-перше, тривале ігнорування її соціального характеру. Якщо на Заході приділялась увага соціальним наслідкам конверсії, то у нас до неї підходили лише з економічної та технологічної точок зору. По-друге, гіпертрофована надсекретність, яка існувала і існує зараз, накладала на цю тему своєрідне "табу", призводила до відсутності найелементарнішої інформації і можливості проведення будь-яких наукових досліджень — сьогодні необхідно надолужувати втрачене навіть в умовах обмеженої інформації. По-третє, не тільки обиватель, але й широка наукова громадськість неадекватно сприймає роль ВПК (конверсії) у соціальній і економічній сферах життєдіяльності суспільства, не завжди уявляє їх значення.

Усе це не могло не призвести до провалів і невдач у практичному здійсненні конверсії (як у колишньому СРСР, так і у країнах СНД), яка супроводжувалась великими соціальними і економічними витратами. Крім цього, процес конверсії пов'язаний з переходом до нової соціально-економічної системи і розпадом Радянського Союзу, що також обумовлює посилення її негативних наслідків. Трансформація, яка представляє собою (як і конверсія) зміни пропорційних співвідношень між елементами структури економіки, не могла не призвести до значних соціальних змін на підприємствах ВПК: зміні кваліфікаційної і професійної структури трудових колективів, виникненню і розповсюдженню у суспільстві структур-

ного безробіття і т. д., що впливало на перебіг самих процесів трансформації і не може залишитися поза увагою наукового дослідження.

З іншого боку, актуальність дослідження самої проблеми соціальних змін обумовлена невисоким рівнем соціологічних знань у цій галузі. Тривалий час у нашій науковій літературі панувала уява, що теорія соціальних змін, яка на Заході користується значною популярністю, є не більш як апологетикою здібності існуючого там суспільства до самоудосконалення і розвитку. Поза увагою лишався той факт, що розвиток цієї теорії являв собою процес виділення соціологічного знання з філософського і світоглядного взагалі. Тому позбавлення від сучасного суспільствознавства ідеологічних догм бачиться у розвитку (як один із шляхів) теорії соціальних змін. Уявляється необхідним використовувати її великі пізнавальні можливості і методологічний потенціал для дослідження конкретних процесів змін, які відбуваються у сучасному українському суспільстві. Це дозволить показати практичну корисність (у тому числі і економічну) соціологічного знання, його ефективність для рішення проблем, які виникли.

Ступінь розробки проблеми. Основні положення теорії соціальних змін розроблялися у різноманітних галузях соціологічного знання. Питання суспільного розвитку, еволюції, прогресу досліджували О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс. Вивченням конкретних соціальних змін, які відбуваються в окремих сферах життєдіяльності суспільства, займалися Г. Зиммель, А. Кребер, П. Сорокін, В. Паретто, Г. Тард, З. Фрейд, Д. Шумпетер та інші. Праці Р. Арона, Д. Белла, У. Дарзайта, А. Турена, О. Тоффлера присвячені змінам сучасного суспільства. Спробу узагальнення їх ідей у різний час робили Р. Арон, А. Босков, М. Гінзбург, Л. Фон Візе, П. Сорокін, Р. Нізбет. Аналізу цих теорій присвячені праці І. І. Антоновича, Г. В. Осипова, Ю. Н. Семенова, Л. Т. Сташкевича, М. Я. Корнієєва, Ж. Т. Тошенко.

На розкриття умов і причин виникнення, суттєвості і специфіки антропоцентричного виробництва, прикладом якого є підприємства ВПК, де головну роль відіграє людина з високими здібностями і творчим ставленням до праці, спрямовані зусилля Н. Гаузнера, Ю. Васильчука, Н. Іванова, В. Попова, Д. Мерсера та інших.

У ряді праць Благочайна С. Е., Шолохова Н. І., Фарамзяна Р. А., Борисова В. В. та інших робилися спроби розкрити специфічний характер підприємств ВПК та їх трудових колективів. К. Гончар,

Е. Кузнєцов, Ж. Медведєв, В. Чернега, В. Широков підкреслювали їх унікальність, своєрідність тощо.

Проблемам конверсії велика увага приділяється в іноземній літературі. У роботах Ф. Ікле, С. Мелмана, А. Ротфельда, Т. Уайтсса, Д. Фельдмана підкреслюється необхідність планування, старанної і всебічної її підготовки (враховуючи правову), тривалість і поступове протікання, обов'язковість обліку соціальних наслідків, які вона спричиняє, що зводяться, в першу чергу, до перерозподілу робочої сили та виникнення структурного безробіття.

В радянській та пострадянській літературі, зокрема, Н. Абросімов, С. Вікулов, Л. Ефонов, А. Кірсєв, А. Пожаров, В. Самсонов, Ю. Яковець, Ю. Хромов, перш за все, приділяли увагу економічним і технологічним наслідкам здійснення конверсії, аналізували її практичне виконання на різних етапах і підкреслювали, що вона являє собою якісну зміну структури економіки.

Були зроблені окремі спроби локальних конкретно-соціологічних досліджень, які спрямовані на вивчення соціальних наслідків, в першу чергу, змін соціальної структури трудових колективів, здійснення конверсії у ряді колишніх і діючих підприємств ВПК, що знайшло відображення у працях І. Козіної, В. Гімпельсона.

Разом з тим недостатня увага зверталась на соціальні якості та характеристики підприємств ВПК, які не розглядались (враховуючи їх взаємовідносини з навколишнім середовищем) як специфічні соціальні системи. З іншого боку, недостатня увага приділялась соціальним змінам, що відбуваються в цей час на підприємствах ВПК, єдиним фактором яких була лише конверсія.

Об'єкт дослідження - соціальні зміни у пострадянському суспільстві, викликані його трансформацією (на прикладі ВПК), а предмет - причини, умови, механізм проходження, що викликають наслідки.

Головною метою роботи є з'ясування за допомогою положень теорії соціальних змін факторів, механізму протікання і наслідків процесу соціальних змін на підприємствах ВПК. Досягненню цього підпорядковане рішення таких завдань:

- застосування положення теорії соціальних змін для дослідження процесів, які відбуваються на підприємствах ВПК в період трансформації суспільства;
- визначити соціальну специфіку підприємств ВПК;
- проаналізувати особливості їх відносин з навколишнім середовищем (галуззю, територією розташування);

- виявити фактори соціальних змін на підприємствах "оборонки" і визначити їх вплив на хід процесів, що відбуваються;
- проаналізувати механізм соціальних змін;
- визначити наявність або відсутність зворотних зв'язків у процесі змін на підприємствах ВПК між їх причинами і соціальними наслідками;
- дослідити зміни соціальної структури трудових колективів підприємств "оборонки";
- виявити соціальні наслідки конверсії і переходу до нової соціально-економічної системи на підприємствах ВПК, їх трудових колективів і регіонів розташування.

Емпіричною базою дослідження є праці, матеріали засобів масової інформації, в першу чергу, періодичних видань (газет, журналів) Радянського Союзу, Росії та України за 1987-1995 роки, присвячені трансформації суспільства, здійсненню конверсії у Росії і Україні, бо соціальні зміни на підприємствах ВПК у цих країнах мають майже тотожний характер, дані ряду конкретно-соціологічних досліджень, статистична інформація, яку одержали у ході здійснення конверсії на Донецькому заводі гумо-хімічних виробів.

Наукова новизна дослідження полягає в розробці концепції соціальних змін, що проходять у ВПК в період сучасного суспільства, внаслідок яких відбуваються руйнування, що мали місце на його підприємствах специфічної соціально-виробничої системи, зростання ступеня загрози безпеки державі, суспільству та особистості; концепція на основі узагальнення конкретного емпіричного матеріалу сприяє систематизації положень теорії соціальних змін.

Ця концепція конкретизується такими положеннями:

- виявлені особливості впровадження основних положень теорії соціальних змін для виявлення причин, умов протікання, механізму і наслідків трансформаційних процесів на пострадянському просторі;
- встановлено, що підприємства ВПК є унікальною соціально-виробничою системою, своєрідною формою антропоцентричного виробництва;
- показано, що соціальні зміни призводять до погіршення соціально-економічного стану підприємств ВПК, зниження соціального статусу його працівників, руйнування соціально-виробничої системи, яка склалася;
- встановлено, що відбулася зміна соціальної структури трудо-

вих колективів підприємств ВПК, скоротилася частка висококваліфікованих робітників і спеціалістів, молоді, пов'язаних з основним профільним видом виробництва;

- показано, що процес соціальних змін характеризується декваліфікацією, криміналізацією, люмпенізацією як працюючого у ВПК контингенту, так і населення, що проживає на території його розміщення, наслідком цього є зростання аварійності і загострення конфліктності, виникнення непідконтрольних стихійних акцій соціального протеста, що має як наслідок ступінь загрози безпеки для держави, суспільства і особистості;

- встановлено, що соціальні наслідки змін на підприємствах "оборонки" не були неминучими, необхідними і закономірними, існувала можливість їх локалізації або недопущення.

- виявлено, що соціальні зміни становлять не тільки результат, але й складний процес з наявністю різних зворотних зв'язків, крапок біфуркації, що робить їх багатоваріантними, різноспрямованими і таке їх розуміння дозволяє об'єднати вищевказані положення в єдину концепцію;

- запропонована класифікація етапів історичного розвитку теорії соціальних змін.

Теоретичне і практичне значення роботи. На основі проведеного аналізу і одержаних даних можливе вироблення методологічних і конкретно-практичних рекомендацій для соціальної, політичної і економічної стратегії під час проведення конверсії на підприємствах ВПК, виявлення умов і факторів виникнення негативних соціальних наслідків реалізації цієї стратегії, що дозволяло б застосувати оперативні заходи щодо їх локалізації або упередження, розроблення програми конкретних заходів по здійсненню конверсії на тих чи інших підприємствах ВПК з урахуванням їх специфічних особливостей.

Результати, одержані в дослідженні, можуть бути використані у процесі викладання суспільствознавчих дисциплін: історії соціології, конфліктології, соціології праці, політичної економії, теорії і практики сучасного менеджменту. Їх можна застосовувати у науковій діяльності, зокрема, для подальшого дослідження проблем здійснення конверсії.

Апробація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження висвітлені у тезах і виступах на II школі-семінарі соціологів України (Бердянськ, 1994) і Третью міжнародної науко-

во-практичної конференції "Конфлікти у суспільстві: діагностика і профілактика" (Київ, 1995).

Структура дисертації. Виходячи з логіки наукового дослідження робота складається з вступу, трьох глав, які мають вісім параграфів, заключення і списку використаної літератури.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, визначається зміст і ступінь її наукової розробки, формулюється мета і завдання дослідження, викладається новизна і практичне значення дисертаційної роботи.

У першій главі "Соціальні зміни — теоретико-методологічні проблеми дослідження" розкриваються значення і роль теорії, положення якої допомагають зрозуміти сутність і характер соціальних змін, що відбуваються на підприємствах ВПК.

У її першому параграфі "Історико-філософські витoki і формування соціологічної проблеми суспільних змін" визначається специфіка філософського підходу до соціальних змін, яка міститься в його світоглядному характері, підкресленні закономірності і спрямованості змін, визначення їх не тільки як необхідних, але й як належних. Однак така точка зору, з одного боку, неминуче призводить до визначеності законів розвитку суспільства, до специфічних версій передбачення. З іншого боку, розглядає соціальні зміни лише як лінійні, що розтягнуті у часі.

З моменту свого виникнення соціологія не змогла первісно позбавитися вказаних недоліків, йшов як би "прихований" етап формування теорії соціальних змін, пов'язаний з використанням в її рамках філософських категорій. Іншою особливістю цього періоду була претензія теорії на охоплення дослідженням усіх видів будь-якого рівня.

Усвідомлення обмеженості філософського підходу, прагнення уникнути його стали однією з причин переходу до наступного етапу формування соціологічної теорії соціальних змін, на якому їх дослідження проходило в основному в окремих специфічних напрямках гуманітарної науки (психології, антропології, культурології та ін.) на основі часткових змін у різних сферах життєдіяльності суспільства. Воно було тісно пов'язане з соціодемографічними, культурологічними дослідженнями, які проводилися за допомогою емпіричних конкретно-соціологічних методів на базі порівняно невеликих соціальних груп і тому не претендувало на пояснення

змін, які відбуваються на макрорівні. У цей період здійснюється виділення з філософських категорій "розвиток" і "еволюція" соціологічної категорії "соціальні зміни", відмова від колишніх суперечок щодо пріоритету тих чи інших факторів соціальних змін, їх операціоналізація через кількісно вимірювані показники, а також установа, опис і вимір ряду причинно-значущих взаємозв'язків між кількома змінними.

Третій етап розвитку теорії соціальних змін почався з 50-х років ХХ століття. Її проблеми обговорювались на всесвітніх соціологічних конгресах: знову була спроба створення теорій, які претендують на охоплення і опис соціальних змін усіх видів на всіх рівнях, а широке використання концепту "соціальні зміни" здійснило переворот у галузі соціологічного теоретизування, який являє собою витіснення філософських категорій із соціології або зміни їх змісту.

Етапи формування теорії соціальних змін відбивають основні напрямки, які існують у межах цієї теорії, яка не є поки єдиною цілісною мононаукою, отже, підходи до вивчення конкретної проблеми, приміром, соціальних змін на підприємствах ВПК, можуть бути різними. Їх дослідження можливе не тільки шляхом установа, виявлення їх суттєвості і змісту, виявлення етапів, закономірностей виникнення і протікання, але й методом ілюстрацій опису, а також шляхом порівняння ходу і результатів конкретних процесів соціальних змін. Це дає можливість відмовитися від використання (або обмежитися невеликим обсягом) емпіричних даних, що значною мірою виправдано їх відсутністю по відношенню до підприємств ВПК через секретність, що все ще продовжує зберігатися.

Треба також зазначити, що соціальні зміни та їх наслідки на підприємствах ВПК повинні розглядатися як багатомірні і різноспрямовані, деякою мірою хаотичні і випадкові, яким не можна дати оціночне визначення "добрі" чи "погані".

У другому параграфі "Основні положення теорії соціальних змін" постає питання: "Що являють собою соціальні зміни: процес (зміна є рух) чи результат (зміна є наслідок)?". Зазначається, що переважна частина дослідників на Заході вважає зміну — результатом. Це особливо характерно для другого ("описового") напрямку чи етапу формування теорії, що фіксує "часткові" зміни в окремих сферах суспільного життя. Р. Нісбет, наприклад, говорить про нього, як про послідовну різницю у часі будь-якого соціального відношення, статусу чи структури. Але такий підхід не є єдиним: А. Вебер відрізняв

соціальні процеси від результатів. А. Босков намагається поєднати обидва підходи, розуміючи під змінами і результат і рух.

Визнання соціальної зміни рухом має принципове значення тому, що тільки воно дає можливість фіксувати наявність і враховувати вплив зворотнього зв'язку в соціальній зміні, що дозволяє відійти від лінійного механічного розуміння зміни, розглядати зміни як багатогранні та багатомірні. Вплив зворотнього зв'язку в будь-якій формі (позитивній чи негативній, петлі зворотнього зв'язку, рефлексивності) може бути настільки сильним, що деякі моменти принципово неможливо визначити, в якому напрямку і як буде проходити подальша зміна, якими факторами вона викликана.

Проблема спрямованості соціальних змін пов'язана з питанням про їх кваліфікацію, яке вирішується по-різному. Розрізняють, зокрема, зміни крупно- та дрібномасштабні, показові та непоказові (останні заперечують зміни соціального), соціетальні (на рівні всього суспільства), переривні (нав'язані системи ззовні) і непереривні, зміни на макро- та мікрорівнях. Дуже поширена класифікація на основі розрізнення сфер життєдіяльності людини (культурні, політичні, економічні зміни).

Здебільш тип зміни визначається тими факторами, які його викликають, проблема яких є в теорії — однієї з найрозробленіших, хоча щодо неї існує багато точок зору. Загальним у них є визнання соціальної революції. У сучасній західній соціології, яка намагається позбавитись світоглядного впливу філософії, все ширше використовуються поняття "модернізація" і "трансформація". Останнє відображає не оновлення, а якісну зміну всього суспільства.

В параграфі третьому "Трансформація як форма зміни пострадянського суспільства" розглядається перебудова, що почалась у 1985 році, в ході якої припускалося змінити структуру економіки, добитися якісно нового стану продуктивних сил і виробничих відносин, а в міжнародній політиці здійснити роззброєння, досягти довір'я між країнами. На цьому фоні заговорили про існування в країні "мобілізаційної" ("військової") економіки, мілітаризаційної політики, програм розробки, виробництва озброєння, про існування суперечностей між інтересами ВПК і всього суспільства. Тривалі невдачі в економіці почали пояснювати діяльністю антиперебудовних сил, до яких відносили працівників ВПК і вимагати проведення конверсії. Її вихідним пунктом стало політичне рішення, а сама вона

розглядалась як політична акція, хоча на неї покладали і певні економічні надії: ліквідувати товарний голод, пригальмувати інфляцію, підвищити життєвий рівень. Але економічну доцільність і соціальні наслідки конверсії не прорахували. Вона не мала ні програми, ні наукового обґрунтування.

Усіма основними політичними силами країни визнавалась необхідність переходу до ринкових відносин, але шляхи його бачились по-різному. В короткі строки — фінансово-економічними заходами, віддавши повну свободу цінам і підприємницькій діяльності, і в більш тривалі строки — через поступове послаблення державного контролю. Другий шлях виходив з необхідності тривалих перетворень з упором на соціальний захист населення, що витікало не тільки з гуманних міркувань, але й з розуміння, що структурну перебудову економіки не можна провести "кавалерійською атакою".

Після подій у серпні 1991 року і переходу влади до опозиції вибір був зроблений на користь першого шляху, який отримав назву "шокової терапії" і означав не просто заміну економічної моделі розвитку, але й зміну всієї соціально-економічної системи, яка супроводжувалась паралізацією державного апарату, що вело до значних соціальних витрат у суспільстві і, насамперед, на підприємствах ВПК.

У другій главі "Підприємства ВПК як елемент соціальної структури суспільства і фактори його зміни" вперше розглядаються як специфічна соціальна система, а перший параграф "Специфіка підприємств ВПК" присвячений дослідженню особливостей, які відрізняють їх від інших промислових підприємств.

У відповіді на запитання: "Що являють собою підприємства ВПК?" треба позбавитись ідеологічного аспекту (як потребує теорія соціальних змін), який представляє "оборонку" як певного "монстра", що перешкоджає змінам і "висмоктує живлючі соки з народного господарства".

Майже всі дослідники відзначають пріоритет підприємств комплексу в отриманні фінансових ресурсів, констатують більш вищий рівень заробітної плати його робітників, які становлять кращі і висококваліфіковані кадри, інтелектуальний потенціал країни, що має високу ступінь концентрації. Визначається що радянський ВПК успішно витримав світову конкуренцію, тому є обґрунтована характеристика підприємств "оборонки" як унікальних, що мають унікальну виробничу і технологічну базу, враховуючи засоби інформаційної

Технології (ГРС, САПР), сумісність яких дозволяє створити соціально-технологічні ланцюжки, комплексні системи взаємодії і управління щільно до глобальних масштабів, що випускають унікальну наукоємну продукцію. Але унікальність в тому, що підприємства ВПК становлять специфічні соціальні системи.

На думку соціологів (наприклад, А. А. Дикарьова, М. М. Мирської) соціологія повинна досліджувати взаємодію підприємства і їх трудових колективів зі зовнішнім середовищем (галуззю, регіоном), яка визначає багато їх особливостей. На відміну від підприємств цивільної сфери багато підприємств ВПК будувались далеко від великих населених пунктів, що було викликано секретністю створення сучасних видів озброєння, необхідністю наявності розвиненої наукової бази, яка уявлялась як ізольовані містечки з високою концентрацією наукових кадрів, де вченим створювалися умови для творчої праці і повної віддачі в роботі. Наукові центри зливались з підприємствами ВПК в єдине ціле, яке мало спільну розвинену соціальну інфраструктуру, створюючи певну соціально-виробничу систему - технополіс - місто, яке спеціалізується на науково-технічній, проектно-конструкторській та виробничій діяльності, місто високих технологій, що концентрує наукову, інженерну і робітничу еліту.

Створюватися вони почали з старанного відбору кадрів зі всієї країни, здатних до практичного рішення поставлених перед людством унікальних і глобальних завдань по освоєнню космосу і атомної енергії, створенню атомного реактора і космічних кораблів. Населення технополісів мало тверді і стабільні соціальні гарантії задоволення, по суті, всіх своїх матеріальних і духовних потреб. Це досягалось за рахунок "спецпостачання", а також за рахунок створення "своєї власної" інфраструктури: радгоспів, шкіл, дитячих садків, будинків культури і відпочинку, санаторіїв, кінотеатрів, лікарень, житлових будинків. Такі явища як дефіцит (в тому числі і житла), злочинність, навіть просто правопорушення, практично були відсутні, в містечках склався свій мікросвіт з певними традиціями, порядками, моральними нормами, своєю культурою. Чому сприяли ізольованість, постійне спілкування обмеженого кола осіб між собою, підпорядкованість технополісів безпосередньо "Центру", яка давала певну міру свободи, концентрація владних повноважень у руках одних осіб, які відповідали за виконання головного завдання, на рішення якого були спрямовані зусилля всіх мешканців. Ця мета об'єднувала населення, сприяла формуванню у нього якогось "Я",

сповненого гордості, відповідальності, самоповаги за належність до особливої групи, яка вирішує найважливіші (глобальні, державні, секретні) проблеми. Доповнене матеріальними привілеями це "Я" служило основою ідентифікації мешканців технополісу, виникнення особливого соціального статусу і престижу.

Підприємства ВПК розміщувались і в звичайних містах, де значна їх кількість знаходилась, з тих же причин, на околицях, утворюючи мікрорайони, в яких елементи інфраструктури - дитячі садки, лікарні, стадіони, будинки культури тощо - також були "власністю" цих підприємств. Їх мешканці також мали значні привілеї і характерні для них (хоча й меншою мірою) особливості, притаманні мешканцям технополісів: особливий соціальний статус, престиж.

Технополіси, в основі яких були підприємства ВПК, окремі мікрорайони в містах навколо підприємств "оборонки" становлять специфічну соціально-виробничу систему, яка складається на основі цих підприємств. Але останні й самі по собі становили специфічну соціально-виробничу систему.

На чолі їх стояли великі вчені. Вони були одночасно талановитими інженерами, здібними організаторами, які підбирали колективи одноступнів, першокласних спеціалістів. Ретельно відбирались всі робітники підприємства. Все це сприяло формуванню "Я", яке служило основою ідентифікації робітників підприємств ВПК (вже не просто мешканця технополісу), формуванню особливої соціальної групи, яка має свій соціальний статус і високий престиж. Матеріальною основою їх були високий рівень зарплати, привілеї, пільги, специфічні форми оплати праці (не за отриманий результат, а за здатність його досягти). На підприємствах виникали високозгуртовані трудові колективи, де не було витоку кадрів, існував високий рівень справованості, погодженості у діях, надійність, виробничо-технологічних зв'язків, надання взаємодопомоги, довіря і взаєморозуміння, що створювало умови для ефективної праці "колективного робітника".

Трудівники отримували можливість реалізувати своє творче ставлення до праці, яка перетворювалась не просто на засіб до існування, а в сенс життя. Цьому надзвичайно сприяла постійна необхідність підвищення рівня освіти і кваліфікації (підприємства ВПК ставали своєрідними учбовими центрами), тому що виготовленню продукції, в силу її секретності та унікальності, ніде, крім як тільки на самому підприємстві, навчати було не можливо. Постійно треба було вчити тих, хто приходив на підприємство, яке мало до

того ж унікальні засоби виробництва, на яких поза ними навчити працювати також не можна. Колективи склалися з професіоналів різноманітних спеціальностей і їх спільна праця збагачувала кожного знаннями та досвідом інших, підштовхувала до пошуків нового в суміжних галузях.

В технополісах виникли часто відомі всьому світу наукові школи, які накопичили унікальний досвід і знання в тій чи іншій галузі.

Підприємства ВПК не тільки виробляли, але й навчали, годували, виховували, захищали, сприяли інтелектуальному розвитку людей, перетворившись у специфічну соціальну систему.

У другому параграфі "Соціологічні аспекти антропоцентричної системи виробництва" розглядається рішення давно обговорюваного на Заході питання: "Що важливіше сьогодні для розвитку виробництва: людина чи техніка?".

Пропонувалося два варіанти рішення. Перший: удосконалення передових технологій, орієнтація на оновлення обладнання з кінцевою метою створення повністю автоматизованого виробництва якпхось "фабрик без людей", з посиленням контролю над робочою силою, яка розглядалась тільки як елемент витрат виробництва, а значить, і з намаганням до її скорочення (філософія технократизму). Другий: створення нової антропоцентричної системи виробництва, основаної на визначенні тісного взаємозв'язку соціальних, технічних і економічних аспектів, серед яких пріоритет віддається не техніці і технології, а людині, її знанням, кваліфікації, мотивації праці. Мета — створення і використання нової моделі застосування людських ресурсів. Організацію і функціонування підприємств такого типу висвітлюють теорія "Z", а ще більшою мірою принципи "I".

Підприємства США, які орієнтувалися спочатку на перший варіант, у 80-ті роки зіштовхнулися з все зростаючою конкуренцією своїм товарам на світовому ринку. Їхнє керівництво почало усвідомлювати, що ключ від рішення знаходиться не в міфічному "чорному ящику" чудодійної технології, а в інтеграції робітників і технології у єдину соціотехнічну систему. Превалювання ролі людини підкреслюють і дані досліджень катастроф і ЧП, значна частина яких відбувається з вини людського фактору, — їхнє скорочення залежить не від удосконалення техніки, а від підвищення кваліфікаційної підготовки персоналу. Крім того, як вважається, кожному основному типу організаційно-технічного засобу виробництва (ОТЗВ) відповідає якісно відмінна від інших історично визначена група працівників, яка володіє

специфічними характеристиками. А значить, тепер, в період переходу до модульного ОТСВ, який використовує ІТ, необхідна якісно нова група працівників ("Золоті комірці"), функції яких — не в безпосередній обробці предметів праці, а в переробці інформації, прийнятті відповідальних рішень, удосконаленні складної техніки і її обслуговування. Усвідомлення цих явищ призвело до формування нової філософії управління, спрямованої на створення антропоцентричної системи виробництва, суттєвість якої розкривають такі основні положення:

Необхідно відмовитися від економії на робочій силі. Витрати на підготовку, гарантоване забезпечення її життєдіяльності, побутове обслуговування розглядається як довгострокове інвестування у виробництво.

Необхідно реформувати систему підготовки робочої сили, замінити ставлення до професійного навчання як другорядного по відношенню до загальної (вузівської, шкільної) освіти, з'єднати їх у єдиний цілісний процес, значний обсяг якого протікає в рамках підприємства, яке має для цього навчальну базу.

Необхідні зміни у практиці добору кадрів - намагання залучити до роботи вже готових, найбільш підготовлених спеціалістів даної сфери.

Необхідно намагатися виробити у всіх працівників підприємства єдність переконань і мети, які об'єднують їхні моральні цінності, створення духу "єдиної сім'ї", "єдиної команди".

Необхідно добиватися особистої участі працівника (у тих чи інших формах у прийнятті рішень, що сприятиме придбанням ним навичок міжособистого спілкування, установлення контактів між персоналами різноманітних підрозділів, що створює сприятливі умови для розвитку горизонтальних зв'язків.

Існуючі соціальні гарантії, високий рівень платні обумовили зростання нематеріальних цінностей у структурі потреб працівників, які схильні розглядати працю не як матеріальну необхідність для виживання, а як засіб саморозвитку і самоутвердження.

Антропоцентричне виробництво — вид сучасного виробництва, в якому головну роль відіграє людина з високими інтелектуальними здібностями і творчим ставленням до праці. Виходячи з перерахованих вище його ознак і особливостей, можна сказати, що підприємства ВПК являли собою його своєрідну специфічну форму.

У параграфі третьому "Основні фактори соціальних змін"

реалізується положення про необхідність дослідження основних причин змін, що являє собою засіб упорядкування матеріалу.

Серед усіх факторів, що викликали зміни на підприємствах ВПК, можна виділити три основні групи. Перша — пов'язана з проведенням конверсії. Вона не є чимось випадковим, в її основі лежать історичні причини, що діють постійно. Поки відбуваються війни періодично зростає — зменшується виробництво озброєння і залученої для цього робочої сили. З іншого боку, до 80-х років виготовлення зброї у СРСР досягло за багатьма оцінками "поза межних величин", можливо, "точки насичення" (за П. Сорокіним). Структура економіки була деформована і завданням конверсії стали її зміни, що легко було спланувати і здійснити на словах у вартісному плані. У натуральному ж вигляді вона являє собою складний і тривалий процес.

На її першому етапі підприємствам ВПК директивно-адміністративними заходами нав'язали випуск ширпотребу, але його виробництво було збитковим. При одночасному скороченні держзамовлення на озброєння підприємства опинилися у тяжкому економічному стані. Через скорочення заробітної плати, небажання виготовляти праски виробництво стали залишати висококваліфіковані спеціалісти.

На другому ("обвальному") етапі держава самоусунулася від рішення виробничих і соціальних проблем "оборонки". Вона втратила привілей, сталося різке скорочення держзамовлення і виробництва, що при "входженні" у ринок ще більше негативно вплинуло на економічний стан підприємств ВПК. Головною проблемою для них стало питання: "Де дістати кошти?". Держава, "кинувши" "оборонку", дозволила собі залишитися її начальником, будувати відношення з її підприємствами як зі своїми васалами, не даючи їм свободи і самостійності: відмовилась заплатити їм за замовлену і виготовлену продукцію, забезпечуючи цим собі безпроцентний кредит; мізерні кошти, виділені на конверсію, до "оборонки" не доходили; прострочені виплати з'їдала інфляція; невизначеність чітких строків і обсягів держзамовлення сковувала підприємницьку активність; секретність, що продовжує зберігатися, чинила перепони налагоджуванню горизонтальних зв'язків; а все це разом — налагоджуванню виробництва цивільної продукції. В результаті підприємства не мали грошей навіть на зарплату, виплати якої затримуються місяцями. Недивно, що ці процеси супроводжувалися масовим залишенням

виробництва працівниками.

Друга група причин пов'язана з переходом суспільства до нової соціально-економічної системи, розпадом і паралізованістю діяльності держaparату, який за цих умов конверсією займатися уже не міг - вона здійснювалася стихійно, хаотично, формально. Використовуючи відсутність інформації, опозиція обрала об'єктом своєї критики підприємства ВПК, розповсюджувала ілюзії про можливе швидке рішення економічних проблем за їхній рахунок, нав'язувала негативне їх сприйняття масами, що підривало соціальний статус і престиж працівників ВПК, у тому числі і в їх власному середовищі (сумнів у користі і значенні їх праці призводив до "втрати біографії"). Усе це викликало відхід спеціалістів і робітників з підприємств. Але почався він раніше — з моменту появи у країні кооперативів, соціальний статус і престиж яких в очах окремої частини населення виявився вище, ніж у підприємств ВПК. Навіть якщо б не було конверсії, значна кількість найбільш кваліфікованих кадрів "оборонки" стала б залишати підприємства, переходячи до сфери бізнесу і підприємництва.

Третя група причин пов'язана з розпадом СРСР. Багато висококваліфікованих спеціалістів, особливо "російськомовних", які виявилися за кордоном, вимушено чи добровільно залишали роботу і від'їжджали до слов'янських країн СНД. З іншого боку, відбувся розрив виробничих зв'язків між підприємствами ВПК колишніх радянських республік, і там не могли налагодити виробництво самостійно, відбувалося скорочення випуску продукції, зарплати, числа працюючих. До того ж у багатьох країнах СНД, у тому числі і в Україні, виробництво деяких видів озброєння стало економічно нецільовим, або просто неможливим із-за його "технічного" або фінансового порогу. Усе це в кінцевому підсумку вело до змін соціальної структури підприємств ВПК.

У третій главі "Механізм процесу соціальних змін" досліджуються дії наведених причин, а в її першому параграфі — "Зміни соціальної структури трудових колективів підприємств ВПК". Вони почалися у 1987 році з реалізації програми перебудови економічного механізму, і переходу до кооперативів молодих висококваліфікованих інженерів і робітників вищої кваліфікації — відбувалися зміни соціально-демографічного і професійно-кваліфікаційного видів структури ТК.

Конверсія посилила ці процеси, вела до зниження соціального статусу і престижу ВПК, розпаду єдності цілей і цінностей, втрати

поваги до держави. Випуск ширпотребу ("соломи") не вимагав знань, підготовки, творчості, спеціального навчання, унікальних якостей виробника (губилася повага до себе) — люди переходили до приватних фірм. Результати проведених конкретно-соціологічних досліджень показують, що основна маса серед працюючих у кооперативах і приватних фірмах — колишні працівники ВПК і НДІ, тобто залишали виробництво ті, хто був активним, сприятливим до інновацій, хто міг би сприяти успішному "входженню" ВПК у ринок. Їх вихід погіршив економічний стан "оборонки" (85% персоналу її маркетингових служб не має економічної освіти), сприяв зниженню якості і обсягу виготовляємої продукції, що у свою чергу, вело до зниження зарплати і збільшувало відтік кадрів. Соціальні структури виступили у якості форми зворотнього зв'язку — мультиплікатора, ставши все збільшуючою причиною самих себе.

У період "обвальної" конверсії, погіршення умов праці, поява випадків відключення тепла, електроенергії, телефону, розпаду інфраструктури підприємств і технополісів, виникнення труднощів з постачанням продовольства, затримкою виплати зарплати і майже повної втрати мотивації до праці, втрати ідентифікації, почуття впевненості у майбутньому (вже у всіх працівників ВПК), почалося падіння дисципліни, зниження рівня культури праці і масовий відхід робітників основного виробництва, куди завгодно (не тільки до кооперативів), де тільки можна було б прокормити сім'ю — до охорони, армії, на шахти або до інших промислових підприємств. За період 1991-1994 років, наприклад, тільки більш-менш сприятливу галузь ракетобудування залишили 115 тис. інженерно-технічних працівників і 90 тис. робітників. І що важливо: робітників серед них все ж менше половини, більшість — більш освічений і схильний до творчої роботи інженерний склад. Їх не звільнили за скороченням кадрів — вони залишили галузь добровільно.

Відзначені тенденції підтверджують дані конкретно-соціологічного дослідження, проведеного під керівництвом професора С. Кларка і П. Файбразера (університет Уорвік, Великобританія) на підприємствах чотирьох міст РФ (Москва, Самара, Кемерово, Сиктивкар) упродовж 1992-1994 років. Зокрема, було зроблено висновок про значне скорочення чисельності основних виробничих робітників, серед яких немалу частину становлять висококваліфіковані кадрові працівники, про те, що відбувається скорочення частки кваліфікованої праці, існує незатребуваність до висококваліфікованих робітників.

Це ж підтверджує практика здійснення конверсії на Донецькому заводі гумо-хімічних виробів, де кардинально змінився склад працівників. За період з 1989 до 1994 року чисельність працюючих скоротилась до 56,3% або всього на 2377 чоловік, але за скороченням штату звільнено лише 195 заводчан або 8,2% усіх, хто залишив підприємство, тобто більше 90% самі залишили завод. В період "обвальної" конверсії число звільнених зросло у 2-4 рази. Серед них переважна більшість — трудівники основного виробництва безпосередньо за профілем підприємства, приміром, у 1992 р. — 82%, у 1993 р. — 70% від звільнених. Як правило, це висококваліфіковані спеціалісти. Основними причинами звільнення є: а) низький рівень зарплати: у 1992 р. — 16,6%, у 1993 р. — 31,5%; б) у зв'язку з виходом на пенсію: 9,4% і 16,4%; в) у зв'язку з доглядом за дитиною: 6,3% і 10,7%; г) із-за віддаленості житла: 11,5% і 5,4%; д) у зв'язку зі зміною місця проживання: 6,6% і 8,1%. Поступово руйнується і створена підприємством соціальна структура.

Ці процеси викликають поступову технологічну (на деяких підприємствах відмовляються від техніки для виробництва наукомісткої продукції і змінюють її на техніку для виготовлення ширпотребу) деградацію виробництва і декваліфікацію робочої сили, що невпинно призводить до зниження якості вже будь-якої продукції і скорочення обсягів виробництва, а це, у свою чергу, — до зниження заробітної плати — викликає ефект мультиплікатора. Розпадаються створювані роками унікальні трудові колективи, руйнується інфраструктура підприємств і технополісів та ін., пов'язані з цими негативними наслідками.

У другому параграфі "Соціальні витрати конверсії і механізм зниження" досліджуються негативні наслідки соціальних змін на підприємствах ВПК.

Залишення робітниками сфери "оборонки", являє собою і форму стихійного соціального протесту в умовах, коли його класичні форми, приміром, страйк, виявилися неефективними. Незадоволення трудящих стало проявлятися навіть такими крайніми прикладами, як викрадання танка з підприємства-виробника з метою привернути увагу до проблеми затримки виплати зарплати, з цієї ж причини загрози самоспалення. Подібні виступи робітників ВПК були розрізненими, локальними, стихійними і т. д. — незадоволення не виривалися назовні, а нагромаджувалися усередині: люди праці втомилися вірити політикам, невиконаним обіцянкам і слабко

відгукнулися на їхні заклики. Але ця пасивність приховує загрозу раптового і стихійного прояву надмірної активності з будь-якого найменшого приводу. Більшості подібних виступів характерна надмірна емоційність — переважають почуття над розумом, іраціональність, проява агресивності, схильність до використання в якості аргументу сили, що загрожує можливістю переростання будь-якої форми протесту в бунт (події літа 1995 р. на "Південмаші"), породжує проблему стабільності і безпеки держави, суспільства, окремої особи, хоча б уже тим, що може призвести до аварій на вибухонебезпечних виробництвах.

Підвищення ступеню аварійності на підприємствах "оборонки" відбувається з інших причин: через падіння дисципліни, зниження рівня культури праці, міри відповідальності, халатного ставлення до техніки безпеки, зниження кваліфікаційного рівня обслуговуючого персоналу (після переходу багатьох спеціалістів до кооперативів). Зниження ступеня безпеки відбувається і внаслідок переходу до ринкових відношень, які специфічно розуміються, коли у погоні за економічною ефективністю, зниження витрат виробництва добиваються за рахунок безпеки, поспішності у випробуванні і експлуатації недоведених ("сирих") зразків техніки, економії на наукових дослідженнях.

На підприємствах ВПК в умовах послаблення контролю і падіння дисципліни багато робітників розгорнули приватну виробничу діяльність, використовуючи робочі місця у своїх цілях для виготовлення ширпотребу, який потім продавався на місцевих ринках. Це ще більше сприяло падінню дисципліни, створювало умови для здійснення крадіжок, бо набувався досвід нелегального вивозу продукції з території підприємства, в цілому — криміналізації підприємств ВПК і регіонів їх розміщення. Почалися різного роду маніпуляції з радіоактивними речовинами і рідкоземельними металами, які привернули увагу криміногенних структур із-за великої вартості цих речовин і металів. Найбільш масові крадіжки охопили підприємства, де виготовляється зброя: за оперативними даними і на думку багатьох журналістів у ряді регіонів Росії автомат можна придбати за пляшку горілки, а тільки зареєстровані обсяги її крадіжок останнім часом зросли у кілька десятків разів. Крадуть як виготовлену зброю, так і окремі деталі, налагодивши складання зброї нелегально. Тільки у одній з таких майстерень, яку виявили працівники міліції Удмуртії, було виготовлено 10 тис.

револьверів.

Однією з основних причин крадіжок є перетворення продукції, що виготовляється, в товар, який користується зростаючим попитом у зв'язку з розповсюдженням військових конфліктів у країнах СНД. Крадуть і ширпотреб, приміром, кристаль. Здійснюються крадіжки добре організованими групами, які нерідко створюються "зовнішніми" професійними кримінальними елементами, котрі впроваджуються не тільки на підприємствах ВПК, але й на території їх розміщення, намагаючись узяти їх під свій "дах". Такі міста, як Іжевськ, буквально окуповані злочинними елементами, а від їхніх мешканців останнім часом постійно звучать на адресу уряду, президента вимоги про "закриття" міст, введення особливого порядку їх відвідування.

Широко розповсюдилися і стихійні крадіжки "усього, що потрапляє під руку" (у Арзамасі-16, за свідченням радника Б. Єльцина М. Малєя, розтягнули частину огорожі навколо території об'єкту), зафіксовані випадки тотального розкрадання закритих у ході конверсії підприємств і військових об'єктів (знаменита Красноярська РЛС), регіони розміщення яких охопило масове структурне безробіття. Таким же масовим стало вживання спиртного, сімейні скандали, побутова злочинність, бродяжництво. Значно зросла смертність серед чоловічого населення як наслідок безмірного пияцтва і недоїдання. У ряді регіонів намагаються зупинити розвиток цих небезпечних тенденцій, наприклад, адміністрація Красноярська-45 вжила жорстоких заходів щодо обмеження продажу спиртного, але населення у відповідь на це лише збільшило виготовлення браги. Що свідчить про зростаючу люмпенізацію населення регіонів, де розташовані колишні або діючі підприємства ВПК.

Процеси криміналізації і люмпенізації виявилися результатом конверсії, переходу до нової соціально-економічної системи, розпаду СРСР, змін соціальної структури ТК ВПК, будучи і причиною останніх, вони фіксують наявність зворотнього зв'язку (у формі мультиплікатора) у процесі соціальних змін, що відбуваються на підприємствах ВПК. Вони були і причиною і наслідком руйнування специфічних соціальних систем, виробництва антропоцентричного типу, сформованих раніше на підприємствах ВПК. Наявність зворотнього зв'язку вказує на те, що негативні наслідки

не були закономірними, визначеними і існувала можливість їх локалізації.

У висновку підбиваються підсумки дисертаційного дослідження, формуються основні висновки, визначаються перспективи подальшого вивчення проблеми. А саме, відмічається: проведені дослідження змін, що призводять в ВПК показує їх як багатогаторні, різноваріантні і різнонаправлені, що мають різні зворотні зв'язки, прямі й непрямі (непередбачені) наслідки. Самі соціальні зміни виступають не тільки як послідовні розрізнені у часі будь-яких соціальних відносин або соціальних інститутів, але й як складний, багатоваріантний рух за їх дослідженням, тобто велику адекватність дійсності має точка зору, об'єднуюча обидва, приведені вище підходу. Таке бачення являється фундаментальною ідеєю теорії, зв'язуючою, систематизуючою ланкою основних її положень, поза якою вони частково втрачають зміст.

Основний зміст дисертації викладений в таких публікаціях:

1. Овчинников Ж. М. Социальные перемены на предприятиях в условиях трансформации экономики Украины. Киев: ГНТБ Украины, 1994.-№ 2146-Ук 94, 1,5 п.л.
2. Овчинников Ж. М. Предприятие ВПК: конфликт или катастрофа?/ Конфлікти у суспільстві: діагностика і профілактика. Тези Третьої Міжнародної науково-практичної конференції 10-20 травня 1995 року (Київ-Чернівці-1995. С 449-451—0,2 п.л.).
3. Овчинников Ж. М., Казаков В. С. Про деякі проблеми теорії соціальних змін./ Уряду України, Президенту, Законодавчій, виконавчій владі. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Людина і духовність". Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. - Київ, 1996. - т.5. - С. 381-384 (0,6 д.а.)

Ovchinnikov. Social changes in Post-Soviet space:
Sociological analyses of MIC's Conversion Issues.

22.00.01. Theory and History of Sociology.

On the basis of social changes sociological theory, the theses contains an analysis of changes taking place within the Military Industrial Complex in a period of contemporary societal transformation which evokes disintegration of earlier existed specific socio-

production system of these enterprises, raising threat to state security, personality and society at large. This process was also accompanied by disqualification, criminalization and lumpenization of these enterprises' personnel, as well as the immediate territories where they are located and people inhabiting that territories. The concept, elaborated on a basis of empirical material generalization, has permitted to systematize. The theory of social changes proportions, to get a clearer idea that these changes represent not only a result, but a process containing different kinds of feed back, point of bifurcation, valcing these changes multiversional, multidimensional and multidirected.

Овчинников Ж. М. "Социальные изменения в постсоветском пространстве: социологический анализ проблем конверсии ВПК".

Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.01 - теория и история социологии.

В диссертации на основе социологической теории социальных изменений исследуется процесс перемен в ВПК в период трансформации современного общества, вследствие которых происходит нарушение сложившихся на его предприятиях специфических социально-производственных систем, возрастание степени угроз безопасности государству, обществу, личности. Этот процесс также сопровождался деквалификацией, криминализацией, люмпенизацией как работающих на таких предприятиях, так и проживающих на территории их расположения. Разработанная концепция на основе обобщения конкретного эмпирического материала способствовала систематизации положений теории социальных изменений, уяснению того, что они представляют собой не только результат, но и процесс с наличием разного рода обратных связей, точек бифуркации, что делает их многовариантными, многомерными и разнонаправленными.

Ключові слова: соціальні зміни, перехідний період, трансформація, військово-промисловий комплекс, соціальні групи, конверсія.

Дисертація є рукопис

Робота виконана в Інституті соціології НАН України

Науковий керівник – Танчер Віктор Володимирович, доктор філософських наук, зав. відділом теорії та історії соціології Інституту соціології НАН України

Офіційні опоненти:

1. Суїменко Євген Іванович, доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту соціології.
2. Тихонов Олександр Михайлович, кандидат філософських наук, доцент Київського Державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Провідна організація – відділ соціальної філософії Інституту філософії НАН України

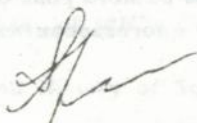
Захист відбудеться 25 жовтня 1996 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.08.01 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора-соціологічних наук при Інституті соціології НАН України за адресою:

252021, м. Київ, вул. Шовковична, 12.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту соціології НАН України.

Автореферат розісланий "23" вересня 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філософських наук

О. І. Вишняк

AB 35.814

~~Handwritten mark~~